

121
28 ..

अथ

तकसाङ्गहदीपिकाः ॥

अब्जमहाविराचिता ॥

Tanka Sangrahe Deepika

१२१
२४

+

४६

१६

लालकेशी ग्रंथ नं० ६२

अथ

लालकेशी ग्रंथ दीपिका

१८१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विश्वेश्वरं सावमूर्तिं प्रणिपत्य गिरागुरुं गीटीकां शिशुहितकुर्वेत्तर्कसं
 ग्रहदीपिकाम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरि समाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबो
 धितकर्तव्यताकं इष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथादौ निबध्नन् चिकीर्षितं
 प्रतिजानीते ॥ निधायेति ॥ ननु मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति ॥ मंगले कृतेऽपि किरणवत्या
 दौ समाप्त्यदर्शनात् ॥ मंगलाभावेऽपि कादंबर्यादौ समाप्तिदर्शनात् ॥ अन्यथैव काभ्यां
 व्यभिचार इति चेन्न ॥ किरणवत्यादौ विघ्नवाक्ये समाप्त्यभावः ॥ कादंबर्यादौ ग्रंथा
 दहरेव मंगलं कृतं ॥ अतो न व्यभिचारः ॥ ननु मंगलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणात् ॥ यद्वलाद्य
 भिचारपरिहार इति चेन्न ॥ शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव प्रमाणात्वात् ॥ तथाहि ॥ मंगलं वेद
 बोधितकर्तव्यताकं ॥ अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् ॥ दर्शयितुं ॥ भोजना
 दौ व्यभिचारवारणाय अलौकिकेति ॥ रात्रिश्चाद्यादौ व्यभिचारवारणाय अविगीतेति ॥ शिष्टप
 दस्यैवार्थः ॥ न च शिष्टकृतजलताडनादौ व्यभिचारादिवाच्यं ॥ न कुर्यान्निष्फलं कर्म इति ॥

ति१

दर्शादिश्चाद्य
वत्

॥ १ ॥

जल ताडनादेरपि निषिद्धत्वादिति ॥ तर्क्यते प्रतिपाद्यं तदिति तर्कः ॥ इत्यादिपदार्थाः ॥ तेषां सं
ग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियत इत्यर्थः ॥ कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह ॥ सुखबोधयेति ॥
सुखेन अनायासेन बोधोपदार्थज्ञानं तस्मा इत्यर्थः ॥ ननु बहुषु तर्कग्रंथेषु सत्सु किमर्थम
पूर्वग्रंथः क्रियत इत्यह आह ॥ बालानामिति ॥ तेषां अतिविस्तृतत्वात् बालानां बोधो न भवेती
त्यर्थः ॥ ग्रहणधारणपटवो बालाः ॥ न तु स्तनंधयाः ॥ किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह ॥ निधा
येति ॥ विश्वेश्वरं जगन्निर्गन्तारं सांबशिबं हृदि मनसि निधाय नितरां स्थापयित्वा सर्वदा तस्मा
न परो भूत्वेत्यर्थः ॥ गुरुणां विद्यागुरुणां बंदनं नमस्कारं विधाय कृत्वेत्यर्थः ॥ पदा
र्थो न विभज्यते ॥ इत्येति ॥ पदस्यार्थः पदार्थ इति व्युत्पत्त्या अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यत्वं
ज्ञातं लभ्यते ॥ ननु विभागादेव सप्तत्वे लब्धे सप्त ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न ॥ न्यूनाधिकसं
ख्याव्यवच्छेदार्थकत्वात् ॥ नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो वा न वा ॥ नाद्यः ॥ प्रमितस्य नि
षेधायोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न ॥ पदार्थत्वं इ
त्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्यवच्छेदार्थत्वात् ॥ एवमग्रेपि द्रष्टव्यं ॥ इदं विभज्यते ॥

२

तत्रेति॥ तत्र द्रव्यादिमध्य इत्यर्थः॥ द्रव्याणि न वैवेत्यन्वयः॥ कान्तिता नीत्यत आह॥ एधितीति
 ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात्कथं नवद्रव्याणि॥ तथाहि॥ नीलं तमश्च लतीत्यबाधि
 तप्रतीतिबलान्तीलं रूपाधारतया क्रियाधारतया च द्रव्यत्वं तावत्सिद्धं॥ तत्र तमसो नाकाशा
 दिपंचकैर्तर्भावः॥ रूपवत्त्वाद्॥ अत एव नवायो॥ स रागतिमत्त्वाभावाच्च॥ नापि तेजसि॥
 भास्वररूपाभावात्॥ उष्णस्पर्शाभावाच्च॥ नापि जलेशीतस्पर्शाभावात्॥ नीलरूपाश्रयत्वा
 च॥ नापि एधिव्यां॥ गंधाभावात्॥ स्पर्शरहितत्वाच्च॥ तस्मात्तमो दशमद्रव्यमिति चेन्न॥
 तमसः तेजोऽभावरूपत्वात्॥ तथाहि॥ तमो न रूपिद्रव्यं॥ आलोकासद्वत्तच्चतुर्ग्राह्यत्वा
 त्॥ आलोकाभाववत्॥ रूपिचाचतुषप्रमायां आलोकस्य कारणत्वात्॥ तस्मात्प्रौढप्रकाश
 कतेजः सामान्याभावस्तमः॥ तत्र नीलं तमश्च लतीति प्रत्ययो भ्रमः॥ अतो नवद्रव्याणीति
 सिद्धं॥ द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणं॥ लक्षणे तान्येव पदानि ग्राह्या
 णि॥ यैरव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असंभवदोषानिराक्रियंते॥ लक्षैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः॥
 यथागोः कपिलत्वं॥ अलक्ष्ये लक्षणं गमनमतिव्याप्तिः॥ यथागोः भ्रंगित्वं॥ लक्षमात्रावर्त्त

२

स्य २

स्य २

४ अपिशब्देन समुच्चयादभिधेयस्यापि ग्रहणं २ व्यावर्तित्ववहारोवालक्षणस्य प्रयोजनं

व३

नमसंभवः॥ यथागोरेकशफत्वं॥ एतद्वृत्तत्रयरहितो धर्मो लक्षणः॥ यथागोः सास्नादिमत्वं॥
स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते॥ लक्षतावच्छेदकसमन्वितत्वं असाधारणत्वं॥ व्यौर्कर्तृक
स्येवलक्षणत्वे व्यावर्ताभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तन्निवृत्तत्वं धर्मविशेषणं देयं॥ व्यव
हारस्यापिलक्षणप्रयोजनत्वेन देयं॥ व्यावर्तेरप्यवहारसाधकत्वात्॥ ननु गुणवत्त्वं न इव्यस्य
लक्षणं॥ आद्यसंज्ञावच्छिन्नउत्पन्ने विनष्टे च द्रव्ये अव्याप्तिरिति चेन्न॥ गुणसमानाधिकरण
सत्ताभिन्नजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नन्वेवमपि एकं रूपं रसात्पृथक् इति व्यवहारात् रूप
पादौ अतिव्याप्तिरिति चेन्न॥ एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुणगुणानंगीका
रात्॥ गुणविभजते॥ रूपेति॥ द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवानुक्तं॥ गुणत्वजातिमान्वा॥
ननु लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात् कथंचतुर्विंशतिगुणा इति चेन्न॥ लघुत्व
स्य गुरुत्वाभाव रूपत्वात्॥ मृदुत्वकठिनत्वयोरवयवसंयोगविशेषरूपवत्वात्॥ कर्म
विभजते॥ उत्क्षेपणेति॥ संयोगभिन्नत्वे सति संयोगसमवायिकारणं कर्म॥ कर्मत्वजा
तिमत्त्वात्॥ भ्रमणदीनामपि गमनेन तर्भावान्नपंचत्वविरोधः॥ सामान्यं विभजते॥ परमिति॥

३

परमधिकवृत्तिः॥ अपरं न्यूनवृत्तिः॥ सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति॥ विशेषं विभजते॥ नित्य
 द्रव्येति॥ एथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः॥ आकाशादिपञ्चकंच नित्यद्रव्याणि॥ समवाय
 भेदो नास्तीत्याहुः॥ समवायस्त्विति॥ अभावं विभजते॥ प्रागभावइति॥ तत्रोद्देशक्रमात्तु
 सारेण प्रथमं एथिव्याः लक्षणमाहुः॥ गंधवतीति॥ नाम्नापदार्थसंकीर्तनमुद्देशः॥ उद्दे
 शक्रमेच सर्वत्रेष्टे वतियामिका॥ ननु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धद्रव्ये परस्परविरोधेन गंधा
 नुत्पादादव्याप्तिः॥ न च गंधप्रतीत्यनुपपत्त्या चित्रगंधः स्वीकार्य इति चेन्न॥ अवयवगं
 धस्यैव प्रतीतिसंभवेन चित्रगंधानंगीकारात्॥ किंच उत्पन्नत्विनष्टयदावव्याप्तिरिति चेन्न॥
 गंधसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवर्तितत्वात्॥ ननु जलादावपि गंधप्र
 तीतेरतिव्याप्तिरिति चेन्न॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां एथिवीगंधस्यैव तत्र संयुक्तसमवाये
 न भामांगीकारात्॥ ननु तथापि कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां काले अति
 व्याप्तिरिति चेन्न॥ सर्वाधारताप्रयोजकसंबंधभिन्नसंबंधेन लक्षणसत्त्वस्याभिमत
 त्वात्॥ एथिवीं विभजते॥ साद्विविधेति॥ नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं॥ ध्वंसप्रतियो

३

गित्वमनित्यत्वं॥ प्रकरांतरेण विभजते॥ पुनरिति॥ आत्मनो भोगाय तनं शरीरं॥ यदवच्छिन्ना
त्वात् भोगो जायते तद्भोगाय तनं॥ सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः॥ शब्दे तरोद्भूत विशेषगुणानां
श्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनः संयोगाश्रयत्वं॥ इन्द्रियत्वं॥ शरीरेन्द्रियमिन्नो विषयः॥ ए
वं च गंधवस्त्रशरीरं पार्थिवशरीरं॥ गंधवरिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियं॥ गंधवान्विषयः पार्थिववि
षयः॥ इति तत्तत्त्वशास्त्रोक्तं॥ पार्थिवशरीरं दर्शयति॥ शरीरमिति॥ इन्द्रियं दर्शयति॥ इ
न्द्रियमिति॥ गंधग्राहकमिति प्रयोजनकथनं॥ ग्राहकमिति संज्ञा॥ नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः
एवमुत्तरत्रापि सातव्यं॥ पार्थिवविषयं दर्शयति॥ अदिति॥ अपां लेक्षणमाह॥ शी
तेति॥ उत्पन्नविनष्टजले अस्मिन्निवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरण इत्यत्राप्यपरजातिम
त्वेति तात्पर्यं॥ शीतं शिलातलमित्यादौ जलसम्बन्धादेव शीतस्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः
अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्या व्याख्येयं॥ तेजसोलक्षणमाह॥ उत्पन्नस्पर्शवदिति॥ ऊष्मेजलमिति
प्रतीतेस्तेजःसंबन्धानुविधायित्वान्तातिव्याप्तिः॥ विषयं विभजते॥ भौमेति॥ ननु सुवर्णं
पार्थिवं पीतरूपाधिकरणत्वात्॥ गुरुत्वात्॥ हिरितावदिति चेन्न॥ अत्यंतानलसंयोगे

सति घृतादौ रवत्वशदर्शनेन जलमध्यस्थ घृतेनाशादर्शनेन असतिप्रतिबंधके पार्थिवद्रवत्वना
 शास्त्रिसंयोगयोः कार्यकारणभावधारणात् ॥ स्वर्णस्यात्यंतानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमान
 रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वानुपपत्तेः ॥ तस्मात्पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन रवद्रव्यांत
 रसिद्धौ नैमिक्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः ॥ रूपवत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भा
 वात्तेजसत्वसिद्धिः ॥ तस्योष्णस्पर्शभास्वरूपयो रूपं भूक पार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रति
 बंधादनुपलब्धिः ॥ तस्मात्सुवर्णं तेजसमिति सिद्धं ॥ वायुं लक्षयति ॥ रूपेति ॥ आकाशा
 दावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवानिति ॥ पृथिव्या दावतिव्याप्तिवारणाय रूपरहितेति ॥
 ननु प्राणस्य कुत्रांतर्भाव इत्यत आह ॥ शरीरेति ॥ सचेति ॥ एक एव प्राणः स्थानभेदात्प्रा
 णपानादिशब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥ स्पर्शानुमेयो वायुः ॥ तथाहि ॥ यो यं वायो वातिस
 ति अनुष्माशीतस्पर्शोऽवभासते ॥ सः स्पर्शः क्वचिदाश्रितः ॥ गुणत्वात् रूपवत् ॥ न च
 स्पृष्टधियां श्रयः ॥ उद्धूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्धूत रूपवत्वनियमात् ॥ नापि जल तेज
 सि ॥ अनुष्माशीतस्पर्शवत्वात् ॥ न विष्ठचतुष्टयं ॥ सर्वदोषलब्धिप्रसंगात् ॥ न मनः ॥

परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ तस्माद्यः प्रतीयमानस्पर्शाभयः सवायुः ॥ ननुवायुः प्रत्यक्षः प्र-
त्यक्षस्पर्शाभयत्वात् ॥ घटवदिति चेन्न ॥ उद्धूत रूपवत्त्वस्योपाधित्वात् ॥ यत्रद्रव्यत्वे सति वहिरिन्द्रि-
यप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्धूत रूपवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वं ॥ पक्षे साधनाव्यापकत्वं ॥ नचैवं तत्प्रवारिस्थ-
तेजसोऽप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ इष्टत्वात् ॥ तस्माद्भूतपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः ॥ इदानीं
कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते ॥ ईश्वरस्यचिकीर्षावशात्परमाणु-
षुक्रियाजायते ॥ ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्यलुकमुत्पद्यते ॥ त्रिभिर्द्यलुके रूपाण्युक्ते ॥ ए-
वंचतुरणुकादिक्रमेण महापृथिवीमहत्यापः महत्तेजोमहत्वायुरुत्पद्यते ॥ एवमुत्पन्नस्य
कार्यद्रव्यस्येश्वरस्यसंज्ञितीर्षावशात्क्रिययापरमाणुद्वयविभागे सति द्यलुकस्यनाशः
ततरूपाण्युक्तस्यततश्चतुरणुकस्येत्येवं पृथिव्यादिनाशः ॥ असमवायिकारणनाशाद्द्यलु-
कनाशः समवायिकारणनाशाद्द्यलुकनाश इति संप्रदायः ॥ सर्वत्रासमवायिकारणनाशा-
देवद्रव्यनाश इति नवीनाः ॥ किंपुनः परमाणुसङ्गावेप्रमाणं ॥ उच्यते ॥ जालसूर्यमरीचिस्य
सर्वतः सस्मेतमंयदुपलभ्यते तत्सावयवं ॥ चाक्षुषद्रव्यत्वात् ॥ घटवत् ॥ अणुकावयवोपि ।

सावयवः महदारं भक्त्या तत्तुवत् ॥ योऽप्युक्तावयवः स एव परमाणुः ॥ सच नित्यः कार्यत्वेन व
 स्थाप्रसंगात् ॥ तथा च मेरुसर्वपयोरपि तुल्यं परिमाणत्वापत्तिः ॥ स हि प्रलयसद्भावे धाता यथा
 पूर्वमकल्पयदित्यादि श्रुतेरेव प्रमाणं ॥ सर्वकार्यद्रव्यध्वंसो वांतरप्रलयः ॥ सर्वभावे कार्यध्वं
 सो महाप्रलय इति विवेकः ॥ आकाशं लक्षयति ॥ शब्दगुणरूपमिति ॥ शब्दगुणरूपमाकाशं ॥ न त्वा
 काशमपि पृथिव्या दिव्यनाकिन्नेत्याह ॥ तच्चैकमिति ॥ भेदे प्रमाणभावादित्यर्थः ॥ एकत्वादे
 व सर्वत्रेशब्दोपलब्धेर्विभुत्वमंगीकर्तव्यमित्याह ॥ विभ्विति ॥ सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं ॥
 परिच्छिन्नपरिमाणत्वं क्रियावत्वं वास्तवत्वं ॥ विभुत्वादेवात्मवन्नित्यमित्याह ॥ नित्यं चेति ॥
 कालं लक्षयति ॥ अतीतेति ॥ सर्वाधारः कालः सर्वकार्यनिमित्तकारणं च ॥ दिशो लक्षणमा
 ह ॥ प्राचीति ॥ दिग्पि कार्यमात्रे निमित्तकारणं ॥ आत्मनो लक्षणमाह ॥ आत्मानेति ॥ आत्मा
 नं विभुजते ॥ स हि विध इति ॥ नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरस्य लक्षणं ॥ नन्वीश्वरसद्भा
 वे किं प्रमाणं ॥ न तावत्प्रत्यक्षं ॥ तद्विवादासांतरं वा ॥ नाद्यः ॥ अरूपिद्रव्यत्वात् ॥ नापि द्विती
 यः ॥ आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात् ॥ नाप्यनुमानं ॥ लिंगभावात् ॥ न चागमः ॥ तथा विधिश्रुते

अदृष्टनाशः

रभावादिति चेन्न ॥ क्षित्यंकुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ उपा
दानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिमत्वं कर्तृत्वं ॥ उपादानं समवायी कारणं ॥ सकलपरमा
ण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञत्वं ॥ यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्यागमोपितत्र प्रमाणं ॥ जीवस्य लक्ष
णमाह ॥ जीव इति ॥ ननु मनुष्यो हं ब्राह्मणो हमित्यादौ सर्वत्राहं प्रत्यये शरीरस्यैव विषयत्वा
त् ॥ शरीरमेवास्मि चेन्न ॥ शरीरस्यात्मत्वेकरपादादिनां शरीरनाशादात्मनोपि नाशप्रसंगात् ॥
नापीन्द्रियाणामात्मत्वं ॥ यो हं चेत्तद्वा घटमद्राक्षं सो हमिदानीं त्वचास्य शाभीत्यनुसंधानाभाव
प्रसंगात् ॥ अन्यानुभूतेऽन्यस्यानुसंधानायोगात् ॥ तस्माद्देहं द्रियव्यतिरिक्तो जीवः ॥ सुखादिवै
चित्रात्मप्रतिशरीरं भिन्नः ॥ स च न परमाणुः ॥ शरीरव्यापिस्तुरगानुपलब्धे प्रसंगात् ॥ न मध्य
मपरिमाणः ॥ तथा सानित्यत्वेन कृतज्ञानाः कृताभ्यागमप्रसंगात् ॥ तस्मान्नित्यो विभुः
जीवः ॥ मनसोलक्षणमाह ॥ सुखेति ॥ स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसोलक्षणं ॥
मनोविभजते ॥ तच्चेति ॥ एकैकस्य आत्मनः एकैकं मन इति ॥ आत्मना मनेकत्वात्मनसोप्य
नेकत्वमित्यर्थः ॥ परमाणुरूपमिति ॥ मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वप्रसंगादित्यर्थः ॥ ननु

६

मनोविभुस्पर्शरहितद्रव्यत्वादाकाशवदिति चेन्न ॥ मनसो विभुत्वे आत्ममनः संयोगस्यासमवायी
 क रणस्याभावात्तानानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥ न च विभु द्रव्यसंयोगोऽस्त्विति वाच्यं ॥ तत्संयोगस्य
 नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसंगात् ॥ पुरीतत्यरिक्त प्रदेशे आत्ममनः संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् ॥
 अणुत्वे तु यदा मनः पुरीततिं प्रविशति तदा सुषुप्तिः ॥ यदा मनः न प्रविशति तदा ज्ञानोत्पत्तिः ॥ इति मन
 सोऽणुत्वसिद्धिः ॥ रूपं लक्षयति ॥ चक्षुरिति ॥ संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं ॥ रूपत्वेऽतिव्या
 प्तिवारणाय गुणपदं ॥ तस्य विभागमाहुः ॥ तच्चेति ॥ तस्या श्रयमाहुः ॥ पृथिवीति ॥ रसं लक्षयति ॥
 रसनेति ॥ रसत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं ॥ तस्य विभागमाहुः ॥ सचेति ॥ रसस्याश्रयमाहुः ॥
 पृथिवीति ॥ आश्रयं विभज्य दर्शयति ॥ पृथिव्यामिति ॥ गंधं लक्षयति ॥ घ्राणेति ॥ गंधत्वेतिव्याप्ति
 वारणाय गुणपदं ॥ तस्य विभागमाहुः ॥ स इति ॥ स्पर्शं लक्षयति ॥ त्वगिति ॥ स्पर्शत्वेऽतिव्याप्ति
 वारणाय गुणपदं ॥ संयोगदावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं ॥ पाकजमिति ॥ पाकस्तेजः संयोगः ॥
 तेन पूर्वस्वरूपं नश्यति ॥ रूपांतरमुत्पद्यते ॥ इत्यर्थः ॥ अत्र परमाणुत्वेन वाक्यं ॥ न ह्यणुकादौ ॥
 पाकनिक्षिप्ते घटे परमाणु रूपांतरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनः ह्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः ॥

६

तत्र परमाणवः समवायी कारणं ॥ अदृष्टादिकं निमित्तकारणं ॥ तेजः संयोगः समवायी कारणं ॥ अणुका
दिरूपे कारणरूपमसमवायी कारणमिति पीतुपाकवादिनः ॥ पूर्वघटस्य नाशविनैव अवयव्यवयवे
षु परमाणुपर्यंतं तेषु युगपद्गुणान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः ॥ अतएव पार्थिवपु
रमाणुषु रूपादिकमनित्यमित्यर्थः ॥ अन्यत्र जलादावित्यर्थः ॥ नित्यगतमिति ॥ अनित्यगतम
नित्यं ॥ अणुकादिनिष्ठमित्यर्थः ॥ रूपादिचतुष्टयमुद्भूतं प्रत्यक्षं ॥ अनुद्भूतमप्रत्यक्षं ॥ उद्भूतत्वं प्र
त्यक्षप्रयोजको धर्मः ॥ तदभावोऽनुद्भूतत्वं ॥ संख्यालक्षयति भवेति ॥ परिमाणं लक्षयति ॥ मानेति
परिमाणं विभजते ॥ तच्चेति ॥ भावप्रधानो निर्देशः ॥ अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं रुक्षत्वं चेत्यर्थः ॥ एषु
संज्ञैर्लक्षयति ॥ एतज्जिति ॥ इदमस्मात् एतज्जिति व्यवहारासाधारणकारणं एतच्छब्दं ॥ संयोग
लक्षयति ॥ संयुक्तेति ॥ इमौ संयुक्ताविति व्यवहारहेतुरित्यर्थः ॥ संख्यादिलक्षणेषु सर्वत्र दिका
लादावतिव्याप्तिवारणाय साधारणोतिपदं देयं ॥ संयोगो द्विविधः ॥ कर्मजः संयोगश्चेति ॥ आ
द्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगः ॥ द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात्कायपुस्तकसंयोगः ॥ संयोग
श्चाप्यवतिः ॥ स्वात्मताभावसमानाधिकरणत्वं च मव्याप्यवतित्वं ॥ विभागलक्षयति ॥ सं
योगेति ॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगनाशकं

ॐ

ति॥ विभागोपि द्विविधः॥ कर्मजो विभागश्चेति॥ आद्यो हस्तक्रियया पुस्तकविभागः॥ द्वितीयो हस्त
 पुस्तकविभागः कायपुस्तकविभागः॥ परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह॥ परापरेति॥ पर इति व्यवहार
 कारणत्वं परत्वं॥ अपर इति व्यवहार कारणं अपरत्वमित्यर्थः॥ ते विभजते॥ ते द्विविध इति॥ दिक्
 ते उदाहरति॥ दूरस्थेति॥ कालं कृते उदाहरति॥ ज्येष्ठेति॥ गुरुत्वं लक्षयति॥ प्रायेति॥ द्वितीया
 दिपतनासमवायिकारणत्वाद्देगेति॥ अग्निवारणयाद्येति॥ द्रवत्वं लक्षयति॥ स्पंदनेति॥ स्पंदने
 स्रवणं॥ तेजः संयोगजनैर्मित्तिकं॥ तद्धिन्नेसांसिद्धिकं॥ पृथिव्यानेमित्तिकद्रवत्वमुदाहरति॥ पृ
 थिव्यामिति॥ तेजसित उदाहरति॥ तेजसीति॥ स्नेहं लक्षयति॥ चूर्णं दीति॥ कालादावतिव्याप्तिवा
 रणयगुण इति रूपादावतिव्याप्तिवारणयचूर्णं दीति॥ शकं लक्षयति॥ श्रोत्रेति॥ शब्दत्वेतिव्या
 प्तिवारणयगुण इति॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणयश्रोत्रग्राह्येति॥ ध्वन्यात्मकशब्दस्त्रिविधः॥
 संयोगजो विभागश्च शब्दजश्चेति॥ तत्राद्यो भेदोऽसंयोगजन्यः॥ द्वितीयो वंशोऽत्याद्यमाने दलद
 यविभागजन्यश्चटवटशब्दः॥ भेदोऽदिदेशमारभ्य श्रोत्रादिपथ्यंतं जायमानः द्वितीयादिशब्दः
 शब्दजः शब्दः॥ बुद्धेर्लक्षणमाह॥ सर्वव्यवहारेति॥ अहं जानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमे
 व बुद्धेर्लक्षणमित्यर्थः॥ बुद्धिं विभजते॥ सेति॥ स्मृतेर्लक्षणमाह॥ संस्कारेति॥ भावनारब्धः स

७

स्कार इति भावः ॥ संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥ घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कार
जन्येति ॥ अतुभवं लक्षयति ॥ तद्विन्नमिति ॥ स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभव इत्यर्थः ॥ न च स्मृतेरपि स्मृत्यं
तरिन्नत्वेनोतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ स्मृतित्वान्नधिकरणज्ञानमनुभव इत्यर्थोत्तरं ॥ अतुभवं वि
भजते ॥ स इति ॥ यथार्थानुभवलक्षणमाहुः ॥ तद्वतीति ॥ ननु घटत्वे घट इति प्रमाया मव्याप्तिः ॥ घ
टत्वे घटाभावादिति चेन्न ॥ यत्र यत्संबंधोस्ति तत्र तत्संबंधानुभव इत्यर्थः ॥ घटत्वेऽपि घटसंबंधो
स्तीति नाव्याप्तिः ॥ सैव प्रमेत्युच्यते ॥ यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ अयथार्थं
लक्षयति ॥ तदभाववतीति ॥ नन्विदं संयोगीति प्रमाया मतिव्याप्तिः ॥ इति चेन्न ॥ यदवच्छेदेन यत्सं
बंधाभावः तदवच्छेदेन तत्संबंधज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ॥ संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञान
स्य भ्रमत्वात् ॥ संयोगवच्छेदेन संयोगसंबंधस्य विद्यमानत्वात् ॥ नातिव्याप्तिः ॥ यथार्थानुभ
वं विभजते ॥ यथार्थेति प्रसंगतप्रमाकरणमपि विभजते ॥ तत्करणमपीति ॥ प्रमाकरणमित्य
र्थः ॥ प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं ॥ करणलक्षणमाहुः ॥ असाधारणेति ॥
साधारणकारणे दिक्कालादावतिव्याप्तिव्याप्तिवारणाय साधारणेति ॥ कारणलक्षणमाहुः ॥

८

कार्येति॥ पूर्ववृत्तित्वं कारणमित्युक्तेऽसमादावतिव्याप्तिः॥ अतो नियतेति॥ तावन्मात्रेण ते कार्येति
 व्याप्तिः॥ अतः पूर्ववृत्तीति॥ ननु तंतु रूपं पटं प्रतिकारणं स्यादिति चेन्न॥ अन्यथा सिद्धत्वे सतीति
 विशेषणम्॥ अनन्यथा सिद्धत्वं अन्यथा सिद्धि विरुद्धः॥ अन्यथा सिद्धिस्त्रिविधा॥ येन सहैव यस्य यं प्र
 ति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते॥ तं प्रतितदन्यथा सिद्धं॥ यथा तंतुना तंतु रूपं तंतुत्वं च पटं प्रति॥ अन्ये प्र
 ति पूर्ववृत्तित्वे सा त एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रतितदन्यथा सिद्धं॥ यथा शब्दं प्रति पू
 र्ववृत्तित्वे सा त एव घटं प्रति आकाशस्य॥ अन्यत्र क्लृप्तनियत पूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तत्सह
 भूतमन्यथा सिद्धं॥ पाकजस्थले रूपं प्रति गंधप्रागभावस्य॥ एवं च अनन्यथा सिद्धनियत पू
 र्ववृत्तित्वं कारणत्वं॥ कार्यलक्षणमाह॥ कार्यमिति॥ कारणं विभज्यते॥ कारणमिति॥ सम
 वायी कारणस्य लक्षणमाह॥ यत्समवेतमिति॥ यस्मिन् समवेतमित्यर्थः॥ असमवायी कारण
 लक्षणमाह॥ कार्येतेति॥ कार्येतेत्येतदुदाहरति॥ यथेति॥ कार्येण पटेन सह एकस्मिन्तं
 तौ समवेतत्वात्तंतुसंयोगः पटस्यासमवायी कारणमित्यर्थः॥ कारणेन सहैत्येतदुदाहरति॥
 तंतुरूपमिति॥ कारणेन पटेन सह एकस्मिन्तं तौ समवेतत्वात्तंतुरूपं पटरूपस्यासमवायी कार

८

लामित्यर्थः॥ निमित्तकारणं लक्षयति॥ तदुभयमिति॥ समवाय्यसमवायीकारणमिदं कारणं निमि
 त्तकारणमित्यर्थः॥ कारणलक्षणमुपसंहरति॥ तदेतदिति॥ प्रत्यक्षलक्षणमाह॥ तत्रेति॥ तत्र प्रमा
 णचतुष्टयमित्यर्थः॥ प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह॥ इन्द्रियार्थेति॥ इन्द्रियं च चक्षुरादिकं अर्थो घटादिः
 तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः तज्ज्ञानमित्यर्थः॥ निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह॥ निष्प्रकारकेति॥
 विशेषणविशेष्यसंबंधानवगाहिज्ञानमित्यर्थः॥ ननु निर्विकल्पकस्य कदाचिद्विप्रमाणमिति चेन्न॥
 ज्ञेयमिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात्॥ इतीति विशिष्टज्ञानवदित्यनुमानस्य
 प्रमाणत्वात्॥ विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वेन वस्थाप्रसंगात्॥ निर्विकल्पकसिद्धिः॥ सवि
 कल्पकं लक्षयति॥ सप्रकारकमिति॥ नामजात्यादि विशेषणविशेष्यसंबंधावगाहिज्ञानमि
 त्यर्थः॥ सविकल्पकमुदाहरति॥ यथेति॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षविभजते॥ तत्रेति॥ संयोगसन्निक
 र्षमुदाहरति॥ चक्षुषेति॥ द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः सन्निकर्षः॥ आत्मानमनसा संयुज्यते म
 न इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन संयुज्यते॥ ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते॥ संयुक्तसमवायमुदाहर
 ति॥ घटं रूपेति॥ तत्र युक्तिमाह॥ चक्षुः संयुक्तेति॥ संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति॥

८

श्रोत्रेणेति॥ तदुपपादनाय कर्त्तुं शक्येति॥ गुणगुणिनोः समवायेति॥ ननु दूरस्थशब्दस्य कथं
 श्रोत्रसंबंध इति चेन्न॥ वीचीतरंगन्यायेन कंदंबमुकुलन्यायेन वा शब्दोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जा
 तस्य शब्दस्य श्रोत्रसंबंधात् प्रत्यक्षज्ञानसंभवात्॥ समवेतसमवायमुदाहरति॥ शब्दत्वेति॥ तत्र युक्ति
 माह॥ श्रोत्रसमवेतेति॥ विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति॥ अभावेति॥ तदुपपादयति घटाभावं
 रिति॥ भूतले घटो नो नास्तीत्यत्राभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यं॥ एतेनानुपलब्धेः प्रमाणं तत्त्वं निरस्तं॥
 यद्यत्र घटो भविष्यत्तदा भूतलमिवाप्रक्ष्यत्॥ अतो दर्शनाभावो नास्तीति॥ प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजित
 विरोध्यनुपलब्धिसंरुद्धतेन्द्रियादभावज्ञानोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणं तत्त्वा संभवाच्च॥ अधि
 करणज्ञानार्थमपेक्षणीयुर्द्वियस्य कारणत्वोपपत्तौ अनुपलब्धेः कारणत्वस्यायुक्तत्वात्॥ विशेष
 णविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यरूप एव॥ नातिरिक्तः॥ प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य कारणमाह॥ एव
 मिति॥ असाधारणकारणत्वाद्विद्यं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः॥ प्रत्यक्षमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥
 ॥ इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः॥ ॥ अनुमानं लक्षयति॥ अनुमितिकरणमिति॥ अनुमितेर्लक्षणमाह
 परामर्शजन्यमिति॥ ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः॥ स्यात्तुर्वापुरुषो वेति संशयानंतरं पुरुषत्व
 व्याप्यकरचरणारिमानयमिति परामर्शे सति पुरुष एवेति प्रत्यक्षजननात्॥ न च तत्रानुमितिरिति

भा ६

स्व ५

८

वाच्यं॥ पुरुषं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेन्न॥ पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता॥ साध्यसिद्धिरनुमितौ प्रतिबंधिका॥ सिद्धिसत्वेऽपि अनुमिनो मीत्यनुमित्सायां अनुमितिदर्शनात्॥ सिसाधयिषा उत्तेजिका॥ ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य दाहकारणत्ववत् सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्याप्यनुमितिकारणत्वं परामर्शलक्षयति॥ व्याप्तीति॥ व्याप्तिविशेषणकं यत्तद्धर्मताज्ञानं तत्परामर्श इत्यर्थः॥ परामर्शमभिनीय दर्शयति॥ यथेति॥ अनुमितिमभिनीय दर्शयति॥ तज्जन्यमिति॥ परामर्शजन्यमित्यर्थः॥ व्याप्तेर्लक्षणमाह॥ यत्रेति॥ यत्र धर्मस्तत्राग्निरिति व्योप्तेरभिनेयः॥ साहचर्यनियम इति लक्षणं॥ साहचर्यं सामानाधिकरण्यं॥ तस्य नियमः॥ हेतुसमानाधिकरणत्वं ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः॥ पक्षधर्मतास्वरूपमाह॥ व्याप्येति॥ स्वार्थानुमितिं दर्शयति॥ स्वयमेवेति॥ ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेऽपि वज्रमणौ व्यभिचारोऽपलब्धो भूयो दर्शनेनैकं व्याप्तिग्रह इति चेन्न व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्॥ व्यभिचारज्ञानं निश्चयः शंका च॥ व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकता॥ तद्विरहः क्वचित्तत्कार्त्तकृत्तत्त्वतः सिद्ध एव॥ धर्माग्न्याग्निरुद्दे कार्यकारणभावे भेदप्रसंगलक्षणस्तर्कव्यभिचारशंका निवर्तकः॥

ननु सकलं वन्निधमयोरसलिकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इति चेत् ॥ धर्मत्ववन्निधसामान्यप्रत्यासत्त्या
 सकलवन्निधमज्ञानसंभवात् ॥ तस्मादिति लिंगपरामर्शादित्यर्थः ॥ परार्थानुमानमुदाहरति ॥ य
 त्विति ॥ यच्छब्दस्य तत्परार्थानुमानमिति तल्लब्धेनान्वयः ॥ पंचावयववाक्यमुदाहरति ॥ यथेति ॥
 अवयवस्वरूपमाह ॥ प्रतिसेति ॥ उदाहृतवाक्यप्रतिशदिविभागमाह ॥ पर्वतो वन्निमानिति ॥ साध्य
 वत्तयापक्षप्रतिपादकवचनं प्रतिज्ञा ॥ पंचम्यंतं लिंगप्रतिपादकं वचनं हेतुः ॥ व्याप्तिप्रतिपादकं
 वचनमुदाहरति ॥ पक्षप्रतिपादकं वचनमुपनयः ॥ हेतुसाध्यवत्तयापक्षप्रतिपादकं वचनं निगम
 नं ॥ पक्षज्ञानं प्रतिज्ञाप्रयोजनं ॥ लिंगज्ञानं हेतुप्रयोजनं ॥ व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनं ॥ पक्ष
 धर्मताज्ञानं उपनयप्रयोजनं ॥ अबाधितत्वं निगमनप्रयोजनं ॥ अनुमितिकरतामाह ॥ स्वार्थे
 ति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसंभवे विशिष्टपरामर्शः किमर्थं प्रंगीकर्त्तव्य इति ॥
 चेन्न ॥ वन्निधमयधर्मवानयमिति शाब्दपरामर्शस्यावश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव
 कारणत्वात् ॥ लिंगं न करणं ॥ अतीतादौ व्यभिचारात् ॥ व्यापारवत्कारणं करणमिति मते व्याप्ति
 ज्ञानं परामर्शद्वारा करणं ॥ तज्जन्यत्वे सति तज्जनको वांतरव्यापारः ॥ अनुमानमुपसंहरति ॥
 तस्मादिति ॥ लिंगं विभजते ॥ लिंगमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकितं लक्षयति ॥ अन्वयेनेति ॥ यथा वक्तो

साध्ये धर्मवत्वं ॥ यत्र धर्मस्तत्राग्निरित्यन्यव्याप्तिः ॥ यत्रवर्तिर्नास्ति तत्र धर्मो नास्ति यथा महाहृद
 इति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्यव्याप्तिः ॥ तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः ॥
 केवलान्वयिनो लक्षणमाह ॥ अन्येति ॥ केवलान्वयसाध्यकं लिंगं केवलान्वयि ॥ अत्यंता
 भावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं ॥ ईश्वरप्रमाविषयत्वं अभिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति भावः ॥ त नव्यतिरेकव्याप्तिः ४
 उदाहरति ॥ यथेति ॥ केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति ॥ व्यतिरेकेति ॥ व्यतिरेकिणं उदाहरति ॥ पृथिवी
 ति ॥ ननु इतरभेदः प्रसिद्धो न वा ॥ आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्त्वेऽन्वयित्वं ॥ असत्त्वे असाधार
 ण्यं ॥ द्वितीये साध्यज्ञानाभावात्कथं तद्विशिष्टानुमितिः ॥ विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञाना
 नुदयात् ॥ प्रतियोगिज्ञानाभावात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यात् ॥ इति चेन्न ॥ जलादि
 त्रयोदशान्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्योसाध्यते ॥ त्रयोदश
 तावच्छिन्नसाध्यस्यैकाधिकरणवत्तित्वात् ॥ नान्वयित्वासाधारण्ये ॥ प्रत्येकाधिक
 रणे प्रसिद्धो साध्यविशिष्टानुमितिः ॥ व्यतिरेकव्याप्तिरूपं च ॥ पञ्चलक्षणमाह ॥ संदि
 ग्धेति ॥ ननु श्रवणानंतरभाविमननस्य लेऽव्याप्तिः ॥ तत्र वेदादिवाक्ये रात्मनो निश्चितत्वेन संदि
 ग्धभावात् ॥

९९

किंच वक्तुं प्रत्यक्षेपियत्रे छुयानुमितिस्तत्राव्याप्तिः ॥ इति चेन्न ॥ उक्तं पक्षे ता श्रुयत्वस्य लक्षणत्वात् ॥
सपक्षलक्षणमाहुः ॥ निश्चितेति ॥ विपक्षलक्षणमाहुः निश्चितेति ॥ एवं सङ्केतं निरूप्या सङ्केतं निरूपयि
तुं विभजते ॥ सम्यग्निचारेति ॥ अनुमितिप्रतिबंधक्यथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वा भासत्वम् ॥ व्यभि
चारं विभजते ॥ सत्रिविधइति ॥ साधारणं लक्षयति ॥ तत्रेति ॥ तदुदाहरति ॥ यथेति ॥ असाधा
रणं लक्षयति ॥ सर्वेति ॥ तदुदाहरति ॥ यथेति ॥ अनुपसंहारिले लक्षणमाहुः ॥ अन्येति ॥ त
दुदाहरति यथेति ॥ विरुद्धं लक्षयति ॥ साध्येति ॥ सप्रतिपक्षं लक्षयति ॥ यस्येति ॥ असि
द्धं विभजते ॥ सत्रिविधइति ॥ आश्रया सिद्धमुदाहरति ॥ गगनेति ॥ स्वरूपा सिद्धमुदाहरति
शब्दइति ॥ व्याप्यात्वा सिद्धस्य लक्षणमाहुः ॥ सोपाधिकइति ॥ उपाधेर्लक्षणमाहुः ॥ साध्ये
ति ॥ उपाधिश्चतुर्विधः ॥ केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः ॥ सा
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः ॥ उदासीनवच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति ॥ आद्योयथा ॥ आर्द्र
मृत्तयुग्मं उपाधिः ॥ द्वितीयोयथा ॥ वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य शोभयत्वा दृष्टवरित्यत्र
व्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकउक्तं रूपवत्त्वं ॥ तृतीयोयथा ॥ सश्यामः मैत्रीतनयत्वा

धर्मा

दित्यत्र मैत्रीतनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकः शाकाद्याहारपरिणामत्वं ॥ चतुर्थे यथा ॥ ध्वंसो वि
नाशी प्रमेयत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वं ॥ बाधितस्य लक्षणमाह ॥ यस्ये
ति ॥ अत्र बाधस्य ग्राह्याभावनिश्चायकत्वेन ॥ सत्प्रतिपक्षस्य विरोधितानसामग्रीत्वेन साक्षा
दनुमितिप्रतिबंधकत्वं ॥ इतरेषां तु परामर्शप्रतिबंधकत्वं ॥ तत्रापि साधारणस्य व्यभि
चारितया विरुद्धत्वं स्वसामानाधिकरण्याभावतया व्याप्यत्वा सिद्धस्य विशिष्टव्याप्त्यभावत
या असाधारणानुपसंहारिलोभ्योपसंशयाधायकत्वेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वं ॥ आश्र
या सिद्धस्वरूपा सिद्धयोः पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबंधकत्वं ॥ उपाधिव्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्ति
ज्ञानप्रतिबंधकः ॥ सिद्धसाधनं तु पक्षता विद्यटकृतयाऽसिद्धे तर्भावइति निग्रहस्यानंतरमि
ति नवीनाः ॥ ॥ इत्यनुमानपरिच्छेदः ॥ उपमितिलक्षयति ॥ उपमितिकरणमिति ॥ इत्यु
पमानं ॥ शब्दलक्षयति ॥ असेति ॥ पदलक्षणमाह ॥ शक्तमिति ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलः प
दार्थसंबंधः शक्तिः ॥ सा च पदार्थांतरमिति मीमांसकाः ॥ तन्निरासार्थमाह ॥ अस्मादिति ॥
उत्पादीनामिव घटादीनामपि संकेतवशशक्तिः ॥ न तु पदार्थांतरमिति भावः ॥ गवोदिप
दानां जातावेव शक्तिः विशेषणतया जाताः प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ व्यक्तिलाभस्वाक्षेपादिति

केचित् ॥ तन् ॥ गामानयेत्यादौ सर्वत्र वृद्धव्यवहारे आनयनादेव्यक्तावेव संभवात् ॥ जातिविशिष्ट
 व्यक्तावेव शक्तिकल्पनात् ॥ शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारात् ॥ तथा हि व्युत्पत्त्युत्तुर्वा लो गामानयेत्युत्तवे
 क्त्वा क्यप्रवणानंतरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवामानयनं च दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनक
 ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्याश्वमानयगां बधानेति वाक्यांतरे आवापोद्वा
 पाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः ॥ अश्वपदस्याश्वत्वविशिष्ट इति व्युत्पद्यते ॥ न तु सर्वत्र कार्य
 परत्वाद्यवहारस्य कार्यपरवाक्य एव व्युत्पत्तिः ॥ न सिद्धपर इति चेन्न ॥ कां चान्निभुवनतिलको
 भूयतिरित्यादौ सिद्धेपि व्यवहारात् ॥ विकसितपद्मे मधुनि मधुकरः पिवतीत्यादौ प्रसिद्धसं
 मैभिर्व्याहारात् सिद्धेपि मधुकरादौ व्युत्पत्तिदर्शनाच्च ॥ लक्षणापिशब्दवृत्तिः ॥ शक्यसंबंधो लक्ष
 णा ॥ गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदवाच्यप्रवाहसंबंधादेव तीरोपस्थितौ तीरेपिशब्दकल्प
 नात् ॥ सैंधवादौ तु लवणश्वयोः परस्परसंबंधाभावात् नानाशक्तिकल्पनं ॥ लक्षणात्रिविधा ॥
 जरुल्लक्षणा ॥ जरुल्लक्षणा जरुद जरुल्लक्षणावेति ॥ यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्र जरुती ॥
 यथा मंचा क्रोशंतीति ॥ यत्र वाच्यार्थस्याप्यन्वयः तत्र जरुती ॥ यथा छत्रिणो यान्तीति ॥ यत्र वा
 च्यैकदेशात्प्रागेन एकदेशान्वयः तत्र जरुद जरुती ॥ यथा तत्त्वमसीति ॥ गोप्यपिलक्षणेव ॥ लक्ष्य

व्यंजनायां बीजं ॥ सायने शब्दप्रयोगे किमिति अपशब्दप्रयोगमाह इति ॥ अपशब्दं
स्मृतेः ५ त्वं विधे ॥ शब्दान्तरतमर्थान्तरं चेति ॥ शब्दान्तरं यथा घञादिसंज्ञा ॥ अपशब्दं त्वं
स्वशब्दस्य अश्वे प्रयोगः ॥ गंगायां घात इत्यत्र साधुं प्रवृत्तं जलो घञादिसंज्ञा

वा ३

मातृगुणसंबंधरूपा ॥ यथाग्निर्मातृवक इति ॥ व्यंजनापिशक्तिलक्षणां तर्हता ॥ अर्थशक्तिमत्ता चानु
मानदिनान्यथा सिद्धाच ॥ तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणा बीजं ॥ तत्प्रतीती छयोच्चरितं तात्पर्यं ॥ तात्पर्यं
ज्ञाने चैकार्थ्यज्ञानहेतुः ॥ नानार्थानुरोधात् ॥ प्रकुरणदिक्तात्पर्यं ग्राहकं ॥ द्वारमित्यादौ विधेहीति श
ब्दस्याध्याहारः ॥ ननु अर्थज्ञानार्थत्वाद्ब्रह्मानस्य अर्थमविज्ञाय शब्दाध्याहारासंभवात् ॥ अर्थः
ध्याहार एव युक्त इति चेन्न ॥ पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबोधहेतुत्वादिति ॥ अन्यथा घटः कर्म
त्वमानयनं कतिरित्यादौ शब्दबोधप्रसंगात् ॥ पंक्त्यादिपदेषु योगरूढिः ॥ अवयवशक्तियोगः ॥ स
मुदायशक्तिः रूढिः ॥ नियतपक्षत्वज्ञानार्थसमुदायशक्तिः ॥ अन्यथा कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसंगात् ॥ इत
रान्वितेशक्तिरिति प्राभाकराः ॥ अन्वयस्य वाक्यार्थतया भानसंभवादन्वयांशशक्तिर्न कल्पनीये
ति गौतमीयाः ॥ आकांक्षेति ॥ आकांक्षादिज्ञानमित्यर्थः ॥ अन्यथा आकांक्षादिभ्रमाच्छाब्धीर्न स्यात् ॥
आकांक्षां लक्षयति ॥ पदस्येति ॥ लोप्यतायाः लक्षणमाह ॥ अर्थेति ॥ सन्निधौ लक्षणमाह ॥ पदा
नामिति ॥ अविलंबेन पदार्थोपस्थितिः सन्निधिः ॥ उच्चारणं तु तदुपयोगितया उक्तं ॥ गौरश्च इति ॥
घटः कर्मत्वं आनयनं कतिरित्यत्र आनाकांक्षोत्तरात् ॥ वैदिकस्य विशेषमाह ॥ वैदिकमीश्व
रोक्तत्वादिति ॥ ननु वेदस्यानादित्वात् कथमीश्वरोक्तत्वं ॥ इति चेन्न ॥ वेदः पौरुषेयः वाक्यसमुदायत्वा

द्वारतामिश्रावदिति॥ न च समर्थ्यमाण कर्तृत्वमुपाधिः॥ गौतमादिभिः शिष्यपरंपरया वेदेपि कर्तृस्मर-
 णेन साधनव्यापकत्वात्॥ तस्मात्तेषां नान्यो वेदा प्रजायंतेति श्रुतिश्च॥ ननु नित्यो वर्णः स एवायं
 गकार इति प्रत्यभिज्ञानात्॥ तथा न कथं वेदस्या नित्यत्वमिति चेत्॥ उत्पन्नो गकारः विनष्टो गकार इ-
 ति प्रतीत्या वर्णनाम नित्यत्वात्॥ सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाः सेमं दीपज्वालेति वत् जात्यवलंबन-
 त्वात्॥ वर्णानां नित्यत्वेऽपि आनुपूर्वी विशिष्टवाक्यस्या नित्यत्वात् च॥ तस्मादीश्वरोक्तो वेदः॥ मन्वादि-
 स्मृतीनां आचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यं॥ स्मृतिमूलवाक्यानामिदानीं मनोऽध्ययनात्तन्मूल-
 भृता शाखाकाचनोऽस्तेति कल्प्यते॥ ननु पृष्ठमानवेदवाक्योत्पत्तयेऽस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्र-
 कीर्णवादस्यापुनरुक्तत्वात्॥ नित्यानुमेयो वेदः मूलं इति चेत्॥ वेदस्यापि कदापि वर्णानुपूर्वी ज्ञाना-
 भावेन बोधकत्वा संभवात्॥ न त्वेतावन्ति पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकांक्षादिमत्पदकंदेव-
 कत्वात्मका क्यवत्॥ इत्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसंभवात्॥ शब्देन प्रमाणंतरमिति चेत्॥ अनुमि-
 त्यपेक्षया शास्त्रज्ञानस्य विलक्षणस्य शब्दात्प्रत्येकीत्यनुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसम्मतत्वात्॥
 नन्वर्थानुपपत्तिरपि प्रमाणंतरमस्तीति॥ पीनो देवदत्तो दिवानभुंके इति दृष्टेऽश्रुते वा पीन-
 त्वान्यथानुपपत्त्यारात्रिभोजनमर्थपत्त्या कल्प्यते इति चेत्॥ देवदत्तो रात्रौ भुंके दिवाऽभुंजान

त्वेतिपीनत्वादित्यनुमानेनेवरात्रिभोजनस्यसिद्धत्वात्॥ शतेपञ्चाशदितिसंभवोऽनुमानमेव॥ इहवटेयुक्ष
 स्तिष्ठतीत्येतीत्यमज्ञानमूलकर्तृकःशब्दएव॥ चेष्टापिशब्दानुमानज्ञानहेतुरितिनप्रमाणान्तरं॥
 तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येवप्रमाणानीति॥ ॥ ज्ञानानांतद्वैतितत्प्रकारकत्वं
 स्वतो ग्राह्यं परतो वेति विचार्यते॥ तत्र विप्रतिपत्तिः॥ ज्ञाने प्रामाण्यं तदप्रामाण्या ग्राहक्या वद्वा
 न ग्राहकसामग्री ग्राह्यं न वा॥ अत्र विधिकौटिः स्वतस्त्वं॥ निबेधकौटिः परतस्त्वं॥ अनुमाने ग्रा
 ह्यत्वेन सिद्धसाधनता वारणाय यावदिति॥ इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानेन प्रामाण्या ग्रहणोदाधवारण
 या प्रामाण्या ग्राहकेति॥ इदं ज्ञानमप्रमेति अनुव्यवसायनिष्ठ प्रामाण्यग्राहकस्या प्रामाण्या ग्रा
 हकत्वाभावात्स्वतस्त्वेन स्यादतस्तदिति॥ तस्मिन् ग्राह्य प्रामाण्या श्रयेऽप्रामाण्या ग्राहक इत्यर्थः
 ॥ उदाहृतस्थले व्यवसायेऽप्रामाण्या ग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः
 ॥ ननु स्वतएव प्रामाण्यं गृह्यते॥ धरमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन धरघटत्वयोरिव तसंबंधस्या
 पिविषयीकरणत्वं॥ व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्॥ पुरोवर्तिप्रकारसंबन्धेव प्रमात्व
 परार्थत्वादिति चेन्न॥ स्वतः प्रामाण्यग्रहे जलज्ञानं प्रमानवेति अनभ्यासदशायामप्रमात्वसंश

योनस्यात् ॥ अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् ॥ तस्मात्स्वतो ग्राह्यत्वाभावात्परतो ग्राह्यं ॥ तथा
 हि ॥ प्रथमं जलज्ञानानंतरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति मम पूर्वोत्पन्नजलज्ञानं प्रमासकलप्रवृत्ति
 जनकत्वात् ॥ यत्रैवं तन्मैवं यथा प्रसूतिव्यतिरेकेण प्रमात्वं निश्चीयते ॥ द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानद
 र्शनेन सजातीयत्वलिङ्गेनान्वयव्यतिरेकेण पि गृह्यते ॥ प्रमायाः गुणजन्यत्वमुत्पन्नोपरस्त्वं ॥ त ४
 प्रमासाधारणकारणं गुणः ॥ अप्रमासाधारणकारणं दोषः ॥ तत्र प्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यसु नि
 कर्षः ॥ अनुमितौ व्यापके सति व्याप्यज्ञानं ॥ उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानं ॥ शाब्दज्ञाने
 यथार्थयोग्यताज्ञानमित्याद्यहनीयम् ॥ पुरोवर्त्तिनिप्रकारकाभावस्य व्यवसायेनानुपस्थित
 त्वादप्रमात्वं परतएव गृह्यते ॥ पितादिदोषजन्यत्वादुत्पन्नोपरतस्त्वं ॥ ननु सर्वज्ञानानामु
 पार्थक्यादयथार्थज्ञानमैव नास्ति ॥ नच शूका विदं रजतमिति ज्ञानप्रवृत्तिदर्शनादन्यथा
 ख्यातिसिद्धिरिति वाच्यं ॥ रजतस्मृतिपुरोवर्त्तिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ उपस्थितेषु
 भेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्रवृत्तकत्वेनेदं रजतमित्यादावतिप्रसंगभावादिति चेन्न ॥ सत्यरजत
 स्थले पुरोवर्त्तिविशेष्यकुरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन पुरोवर्त्तिप्रवृत्तिजनकतया भुक्ता

वरिजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ॥ अयथार्थानुभवं विभजते ॥ अयथा
 र्थानुभवइति ॥ स्वल्पस्य मानसविपर्ययरूपत्वान्न त्रैविध्यविरोधः ॥ संशयस्य लक्षणमाह ॥
 एकेति ॥ घटपटाविति सम्बलंबने ॥ तिव्याप्तिवारणाय एकेति ॥ घटोद्वयमित्यादावति व्याप्तिवा
 रणाय विरुद्धइति ॥ पटत्वविरुद्धघटत्ववान्नित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय नानेति ॥ विपर्ययलक्षण
 माह ॥ मिथ्येति ॥ तदभाववतितत्प्रकारकतिश्रयइत्यर्थः ॥ ते क्लृप्तलक्षयति ॥ व्याप्येति ॥ यद्यपितु
 क्लीविपर्ययेतर्भवति ॥ तथापि प्रामाण्यानुग्राहकत्वाद्देनं कीर्तने ॥ स्मृतिविभजते ॥ स्मृतिरिति
 ॥ सुखं लक्षयति ॥ सर्वेषामिति ॥ सुखी अहमित्याद्यनुव्यवसायगम्यसुखित्वादिकमेवलक्षणं
 ॥ यथाश्रुतं तु स्वरूपकथनपरं ॥ द्रष्टव्यं ॥ संस्कारं विभजते ॥ संस्कारइति ॥ संस्कारत्वजातिमान्
 संस्कारः ॥ वेगस्याश्रयमाह ॥ वेगइति ॥ वेगत्वजातिमान्वेगः ॥ भावनां लक्षयति ॥ अनुभवेति ॥
 स्मृतेरपि संस्कारजन्यत्वं नवीनैरुक्तं ॥ आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिरिति ॥ स्थितिस्थापकं
 लक्षयति ॥ अन्यथेति ॥ संख्यादयोष्टौनेमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः ॥ अ
 न्येरूपादयो विशेषगुणाः ॥ द्रव्यविभाजकोपाधिद्रव्यसमानाधिकरणावतिगुणत्वव्याप्यजाति
 मत्वं विशेषगुणत्वं ॥ कर्मणो लक्षणमाह ॥ चलनेति ॥ उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह ॥ ऊर्ध्वेति ॥

अनुभवेति ॥ अनुभवध्वंसेति व्याप्तिवा
 रणाय ४

शरीरवक्रतासंपादकमाकुंचनं॥ क्रतुतासंपादकं प्रसारणं॥ सामान्यं लक्षयति॥ नित्यमिति॥ संयो
 गादावतिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति॥ परमाणुपरिमाणदावतिव्याप्तिवारणाय एकेति॥ अनुग
 तत्वं समवेतत्वं॥ तेन नाभादावतिव्याप्तिः॥ विशेषं लक्षयति॥ नित्येति॥ समवायं लक्षयति॥ नित्य
 इति॥ संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय नित्यइति॥ आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय संबंधइति॥
 अयुतसिद्धलक्षणमाहुः॥ ययोरिति॥ नीलोद्यटइति विशिष्टप्रतीतिः॥ विशेषणविशेष्यसंबंध
 विषयाविशिष्टप्रत्ययत्वात्॥ दण्डीति विशिष्टप्रत्ययवदित्यनुमानेन समवायसिद्धिः॥ अवयवाव
 यविनाविति॥ द्रव्यसमवायीकारणमवयवः॥ ज्ञान्यद्रव्यमवयवी॥ प्रागभावं लक्षयति॥ अनादिरि
 ति॥ उत्पत्तेः पूर्वकार्यस्य॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय सांतइति॥ घटादावतिव्याप्तिवारणाय
 अनादिरिति॥ प्रतियोगिसमवायीकारणवृत्तिः॥ प्रतियोगिजनकः॥ भविष्यतीति व्यवहारहेतुः
 प्रागभावः॥ प्रध्वंसाभावं लक्षयति॥ सादिरिति॥ उत्पत्त्यनंतरं कार्यस्य॥ घटादावतिव्याप्तिवा
 रणायानंतइति॥ आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति॥ प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिस
 मवायीकारणवृत्तिः॥ ध्वस्तइति व्यवहारहेतुर्ध्वंसः॥ अत्यंताभावं लक्षयति॥ त्रैकालिकइति॥
 अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय संसर्गवच्छिन्नइति॥ ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय

त्रैकालिक इति ॥ अन्योन्याभावं लक्षयति ॥ तादात्म्येति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकारोऽप्यसंसर्गतादात्म्यभेदा
 देकप्रतियोगिकयोरत्यन्तान्योन्याभावयोर्वहुत्वं ॥ केवलदेवदत्तवत्यपि दण्डी देवदत्तो नास्तीति प्र
 तीत्याविशिष्टाभावः दण्डुभावः ॥ एकसत्त्वेऽपि द्वौ नस्तइति प्रतीत्यादित्वावच्छिन्नोऽभावः ॥ संयोग
 संबंधेन देवदत्तवतिसमवायेन देवदत्ताभावः ॥ तच्च हुताभावो हुतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः
 ॥ सामान्याभावश्चातिरिक्तः ॥ एवमन्योन्याभावेऽपि ॥ घटत्वावच्छिन्नपटो नास्तीति व्यधिक
 रणधर्मावच्छिन्नाभावो नांगीक्रियते ॥ पटे घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः ॥ अतिरिक्तत्वेऽस्य केवला
 त्वपी ॥ सामयिकाभावोऽत्यन्ताभाव एव समयविशेषे प्रतीयमानः ॥ घटाभाववति घटानयनेऽ
 त्यन्ताभावस्यान्यत्र गमनायोगात् ॥ अस्याप्रतीतेः ॥ घटापसरणेऽसति प्रतीतेः ॥ अतलघटसं
 योगप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरत्यन्ताभावप्रतीतिनियामकत्वं कल्प्यते ॥ घटवतिसंयोगप्रा
 गभावप्रध्वंसाभावयोरसत्त्वादत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः ॥ घटापसरणे च संयोगध्वंसस्य सत्त्वा
 त्प्रतीतिरिति ॥ केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारोऽप्युक्तौ ॥ अभावो न पदार्थोऽतिरिक्तः ॥
 तन्तु ॥ अभावो नांगीकारे केवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अभावाभावो भाव एव ॥ नातिरिक्तः
 अनवस्थाप्रसंगात् ॥ अभावाभावाभावो भावातिरिक्त एव ॥ तृतीयाभावस्य प्रथमाभावस्व

रूपत्वात् ॥ नानवस्थेति नवीनाः ॥ प्रध्वंसप्रागभावः प्रागभावप्रध्वंसश्च प्रतियोग्येव ॥ ननु प्रमाण
 प्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयकादज्ञत्यवितर्काहेत्वाभासलज्जाति
 निगूहस्यानानांतत्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमइति न्यायशास्त्रेणोडशपदार्थानामुक्तत्वात्क
 थं संप्रवेति अत आह ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां सप्तस्वेवांतर्भावादित्यर्थः ॥ आत्मशरीरेत्यार्थं
 क्षिप्तनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावकलदुःखापवर्गस्तु प्रमेयं द्वादशविधमिति ॥ प्रवृत्तिधर्मो
 धर्मो ॥ रागद्वेषमोहादोषः ॥ रागोद्वेगः ॥ द्वेषो मत्तः ॥ मोहः शरीरादावात्मभ्रमः ॥ प्रेत्यभावो
 मरणः ॥ कलमोगः ॥ अपवर्गो मोक्षः ॥ सच स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकाली
 नदुःखध्वंसः ॥ प्रयोजनं ॥ सुखंदुःखहा निश्चयः ॥ दृष्टांतो महानसादिः ॥ प्रामाणिकत्वेनाभ्युप
 गतोर्थः ॥ सिद्धांतः ॥ निर्णयः निश्चयः प्रमाणफलं ॥ तत्त्वबुभुत्सोः कथावादः ॥ उभयसाधन
 वती विजिगीषुकथा जल्पः ॥ स्वपक्षस्यापनहीनावितंडा ॥ कथानामनानावत्तकपूर्वोत्तर
 पक्षवाक्यसंदर्भः ॥ अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्यार्थांतरं परिकल्प्यदूषणोक्तिः छलं ॥ अस
 दुत्तरं जातिः ॥ साधर्म्यं वैधर्म्यं किर्षा पक्षवर्णावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसं
 गप्रतिदृष्टांतानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थान्त्यविशेषोपलब्धिः अतुपलब्धिनित्यानित्य

कार्यकार्यसमाः जातयः ॥ प्रतिवादिनः पराजयहेतुर्निग्रहस्थानं ॥ प्रतिसाहानिः प्रतिसांतरं
 प्रतिसाविरोधः प्रतिसासन्ध्यासः हेतुंतरमर्थंतरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्य
 नमधिकं पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविशेषो मतानुज्ञापय्यनुयोज्योपेक्षानिरनु
 योज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ शेषं सुगमं ॥ ननु करतलानुलसंयो
 गे सति दाहोत्पत्तेः शक्तिः पदार्थंतरमिति चेत् ॥ प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेर
 नुपयोगात् ॥ कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात् ॥ ननु भस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनात् शुद्धिः
 पदार्थंतरमिति चेत् ॥ भस्मादिसंयोगसमानकालीना स्पृश्याप्यर्शप्रतियोगिभावसहित
 भस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ॥ स्वत्वमपि न पदार्थंतरं ॥ यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्व
 त्वस्वरूपत्वात् ॥ तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति ॥ ॥ अथ विधिर्निरूप्यते ॥ प्रयत्नजनक
 विकीर्णजनकज्ञानविषयो विधिः ॥ तत्प्रतिपादकं लिङ्गं दि ॥ कृत्यसाध्ये प्रवृत्तेरदर्शनात् ॥ कृति
 साध्यताज्ञानं प्रवर्तकं ॥ न च विषमक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसंगः ॥ इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता
 ज्ञानस्य काम्यस्थले नैमिक्तिकस्थले विहितकालजीवित्वनिमित्तज्ञानजन्यत्वस्यैव प्रवर्तकत्वात्

दादशोहनिषितानामकुर्यादित्यादि

लिङ्गलोडत
 आदमः ३

१७

॥ न चाननुगमः ॥ स्वविशेषणवत्प्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगमत्वादिति गुरुः ॥ तन्न ॥ लाघवेन कृतिसा
 ध्येष्टसाधनताज्ञानस्येव विकीर्णद्वाराप्रयत्नजनकत्वात् ॥ न च नित्येष्टसाधनत्वाभावात्प्रवृत्तिप्र
 संगः ॥ तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य पापपरिहारस्य च फलत्वकल्पनात् ॥ तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनं ध३
 ति४ त्वमेव लिङ्गार्थः ॥ ननु ज्योतिषे मे न स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङ्गस्वर्गसाधनं कार्यं प्रतीयते ॥ याग
 स्याद्भुवि नाशवतः ॥ कालांतरमाविस्वर्गसाधनत्वायोग्यत्वात् ॥ तद्योग्यस्यापि कार्यं मपूर्वमे
 व लिङ्गार्थः ॥ कार्यं कृतिसाध्यं ॥ कृतेः सविषयत्वादिषयाकांक्षायां यागो विषयत्वेनान्वेति ॥
 कस्य कार्यमिति नियोज्याकांक्षायां स्वर्गकामपदं नियोज्यतयान्वेति ॥ ममेदं कार्यमिति बोद्धाति
 योज्यः ॥ तेन ज्योतिषो मनामकयागविषयकं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते ॥ वै
 रिकलिङ्गाद्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति नित्यवाक्येऽपि अपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते ॥ आरो
 ग्यकामो भेषजपानं कुर्यादित्यादौ लौकिकलिङ्गः क्रियारूपकार्यं लक्षणेति चेन्न ॥ यागस्या
 योग्यतातिश्रयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनंतरं तन्निर्वहार्थमेवांतरस्य व्यापारतयाऽपूर्व
 स्य कल्पनात् ॥ कीर्तनादिना नाशश्रुतेर्न यागध्वंसो व्यापारः ॥ लोकव्युत्पत्तिवलात्

१७

॥ मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वात् ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ॥ नान्यः पंथाविद्यते अयना
 येति साधनान्तरनिषेधाच्च ॥ ननु तस्यासिद्धेर्बुद्धिर्ज्ञानं कर्मचोक्तं महासुने इति कर्मणोपि मोक्षसाध
 नत्वश्रवणात् ॥ ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेन्न ॥ नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुःखितक्षयः ॥ ज्ञा
 ने च विमलीकुर्वन् न भ्यासेन च पाष्येत् ॥ अभ्यासात् कविज्ञानात् केवल्यं लभते नरः ॥ इत्यादिना कर्म
 णः ज्ञानसाधनत्वश्रवणात् ॥ ज्ञानद्वारेण कर्ममोक्षसाधनं न साक्षात् ॥ तस्मात्पदार्थज्ञानान्मो
 क्षः परमं प्रयोजनमिति सर्वरमणीयम् ॥ ॥ इति श्रीमद्भक्तप्रसादाचार्यकृतं तर्कसङ्ग्रहदीपि
 कासमाप्ता ॥ ॥ वर्षे वाणरसाष्टौ १८६५ मार्गशुक्लैत्रिभर १३ बुध ॥ सीतारामेण ॥
 लिखिता तर्कदीपिका ॥ १ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ बुध इत्यध्याहृत्यम् ॥ ॥
 वर्षे वाणरसाष्टौ १८६५

क्रियायामेव कृतिसाध्ये एसाधनत्वं लिङ्गबोध्यत इति लिङ्गे न रूपेण विध्यर्थत्वं ॥ आख्यातत्वेन प्र
यत्नार्थकत्वं ॥ पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् ॥ किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्च आ
ख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्वं निश्चयात् ॥ रयोगच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे लक्षणा ॥ देवदत्तः
पचति देवदत्तेन पच्यते तं दुल्लभ्यादौ कर्तृकर्मणोर्नाख्यातार्थत्वं किंतु तदुक्तैकत्वादीनामेव ॥
तयोराक्षेपादेव लाभः ॥ प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षशक्तिः ॥ उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव ॥ न
तत्र शक्तिरस्ति ॥ पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः ॥ तथा हि ॥ आत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्यो
मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या श्रवणदीनां साक्षात्कारहेतुत्वबोधनात् श्रुत्या देहादिवि
लक्षणा आत्मज्ञाने सत्यपि असंभावनानि रतेर्युक्त्यनुसंधानरूपमननसाध्यत्वा न्ननोप
योगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगः ॥ तदनंतरं श्रुत्युक्तयोगविधिनानि
दिध्यासने कृते तदनंतरं देहादिविलक्षणात्मज्ञाने साक्षात्कारे सति देहादावहमभिमानरूपमि
थ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात् प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरनुभवे ॥ ज्ञानात् जन्माभावे पूर्वधर्मा
धर्मयोरनुभवेन नाशे सति चरमदुःखध्वंसलक्षणमोक्षो जायते ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् ॥